

МАТВЄЄВ А. Ю.

к. і. н., доцент
ПВНЗ «Хмельницький економічний університет»

ТАНЮК І. А.

старший викладач
ПВНЗ «Хмельницький економічний університет»

МУДРИК Н. С.

студентка
ПВНЗ «Хмельницький економічний університет»

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДОКОЛГОСПНОГО ПОДІЛЬСЬКОГО ТА СХІДНОВОЛИНСЬКОГО СЕЛА (1921–1927 РР.)

В статті зроблено спробу проаналізувати економічне становище доколгоспного подільського та східноволинського села напередодні колективізації. Встановлено, що розподіл реманенту в індивідуальних селянських господарствах не відповідав потребам сільського господарства. Наведені документи показують недоцільність згортання непівських методів ведення господарства на селі, розорення міцних селянських господарств і створення на цій основі передумов до їх суцільної колективізації.

Ключові слова: НВП, індивідуальне селянське господарство, тяглова сила, доколгоспне село, комнезам, середняки, «ножиці цін», заможники.

МАТВЕЕВ А. Ю.

к. и. н., доцент
ПВУЗ «Хмельницький економічний університет»

ТАНЮК І. А.

старший преподаватель
ПВУЗ «Хмельницький економічний університет»

МУДРИК Н. С.

студентка
ПВУЗ «Хмельницький економічний університет»

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДОКОЛХОЗНОГО ПОДОЛЬСКОГО И ВОСТОЧНОВОЛЫНСКОГО СЕЛА (1921–1927 РР.)

В статье сделана попытка проанализировать экономическое положение доколхозного подольского и восточноволинского села накануне коллективизации. Установлено, что распределение инвентаря в индивидуальных крестьянских хозяйствах не отвечало потребностям сельского хозяйства. Приведенные документы показывают нецелесообразность свертывания нэповских методов ведения хозяйства на селе, разорение крепких крестьянских хозяйств и создание на этой основе предпосылок к их сплошной коллективизации.

Ключевые слова: НЭП, индивидуальное крестьянское хозяйство, доколхозное село, комнезам, середняки, «ножницы цен», зажиточные крестьяне.

MATVIEIEV A. Y.

candidate of historical sciences, associate professor
PHEI "Khmelnysky National University"

TANIUK I. A.

senior lecturer
PHEI "Khmelnysky National University"

MUDRYK N. S.

student
PHEI "Khmelnysky National University"

ECONOMIC DEVELOPMENT OF PRE-COLLECTIVE FARMING IN PODILLIA AND EAST VOLYN VILLAGES (1921–1927)

The article attempts to analyze the economic situation and the situation of pre-collective farming of Podillia and East Volyn villages on the eve of collectivization. It has been established that distribution of implements in individual farms did not meet the needs of agriculture. Presented documents show the unreasonableness of the new economy coagulation methods of farming in the countryside, ruin strong farms and the establishment on this basis the prerequisites for their complete collectivization.

Key words: NEP, individual farm, draft power, pre-collective farming middle, "price scissors", rich people.

tinna.dom@gmail.com

Постановка проблеми та її зв'язок з найважливішими науковими й практичними завданнями. Проблеми економічного розвитку українського доколгоспного села належать до пріоритетного переліку проблем економічної науки. Вивчення даного питання варто розділити на декілька періодів. Радянські науковці вирізнялися концептуальним підходом, тематикою і напрямом досліджень, рівнем наукових узагальнень. Вони мали власну систему оцінок, політико-ідеологічні орієнтири, критерії пізнання, але все ж часто їх спільною ознакою було т. зв. «ідеологічне замовлення», тобто науково-теоретичне обслуговування тоталітарного комуністичного режиму. В Україні у період перебудови проблему переоцінки колективізації досить потужно було порушено в різноманітних громадсько-політичних часописах. Хоча, в українській історичній та економічній науці певний час спостерігався застій у переоцінці переведення на колективні рейки господарювання села. Підсумовуючи історіографічний огляд з досліджуваної проблеми, можна констатувати, що у вивченні становища до колгоспного села на Поділлі й Південно-Східній Волині нагромаджено певну кількість літератури, що торкається різних аспектів проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З низкою статей про нове бачення процесу переорієнтації сільського господарства в Україні виступив С.В. Кульчицький. І.К. Рибалка, особливу увагу звернув на вплив у розселенні країни і фактично визначив антиселянський характер колективізації сільського господарства. На регіональному рівні у добу перебудови з'явилася досить незначна кількість публікацій з даної проблеми – праці І.В. Рибака, М.І. Алещенка, І.Г. Шульги, П.В. Слотюка, С.В. Маркової. Пізніше з'явилися дослідження А.Ю. Матвеева.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підсумки НЕПу для подільського села були неоднозначними. Заміна продрозкладки проподатком дещо покращила становище подільського і східноволинського села, зокрема селяни отримали можливість вільно обирати форму землекористування. У зв'язку з цим домінуючим на селі стало індивідуальне селянське господарство. Під ним слід розуміти виробничу одиницю у сільськогосподарському виробництві родинного трудового типу, члени якого мали спільний сімейний бюджет. Виробництво базувалося на основі праці власників господарства. 1925 року у Вінницькому окрузі нараховувалося 155 368 індивідуальних селянських господарств, Кам'янецькому – 127 603, Могилів-Подільському – 119 507, Проскурівському – 118 060, Тульчинському – 107 362, Шепетівському – 119 943 [1, с. 12], всього – 747 843 господарств.

Матеріальну основу індивідуального селянського господарства складала земля. В результаті аграрної революції селяни Поділля і Південно-Східної Волині отримали поміщицькі, церковні, державні та інші землі неселянського типу. Досить важливими є дані про групування господарств за кількістю посіву. Так, 1925 р. у Вінницькому окрузі без посіву нараховувалося 8274 господарств, із посівом до однієї десятини землі – 32773, від однієї до двох дес. – 57526, від 2-х до 3-х дес. – 36457, від 3-х до 4-х дес. – 13594, від 4-х до 6-и – 6020, від 6-и до 9-и дес. – 674, від 9-и до 15-и дес. – 47, від 15-и і більше – 0; Могилівському окрузі відповідно – 1793, 24460, 54432, 31669, 10636, 4063, 382, 72, 0 господарств; Проскурівському – 4309, 13837, 41496, 35512, 16186, 6151, 567, 0 господарств; Тульчинському – 4818, 32896, 71706, 41742, 15046, 6624, 750, 20, 0 господарств; Кам'янецькому – 5028, 18398, 41625, 36458, 17014, 8034, 986, 60, 0 господарств;

Шепетівському – 3838, 14273, 31305, 22189, 14222, 1700, 190, 0 господарств [1, с. 15]. Таким чином, найбільшу кількість господарств на Поділлі склали селянські двори із посівом від 1-го до 2-х дес. і від 2-х до 3-х дес. землі. Це були типові селянські господарства регіону. Як бачимо, малоземельні господарства значно переважали над багатоземельними із посівом від 9-и і більше десятин. У той же час досить чисельну групу склали господарства, які взагалі не мали посіву, або засівали до 1-ї десятини землі. В цілому на Поділлі на одне господарство, яке пересічно складалося із 4,05 душ, із них працездатних – 2,25 осіб, припадало 3,26 дес. землі, з них орної – 2,24 дес., на одну душу – 0,80 дес. землі, з них орної – 0,55 дес. [2, с. 5]. Це було значно нижче споживчої норми, яка склалася в Україні.

У подільському і східноволинському селі незначного поширення набула оренда землі. У 1925 р. на 100 господарств, які орендували землю, у Вінницькому окрузі припадало пересічно 3,5, Кам'янецькому – 2,5, Могилів-Подільському – 1,5, Проскурівському – 2,8 і Тульчинському – 4,3. Встановлено, що у 1925 р., згідно із зареєстрованими орендними угодами, було здано в оренду у Вінницькому окрузі всього 1277 дес., Проскурівському – 2124 дес., Тульчинському – 5190 дес., Шепетівському – 1659 дес. Головним об'єктом земельної оренди в регіоні була рілля [1, с. 96].

Кількість селянських господарств, які використовували найману працю, теж залишалась незначною. За даними весняного опитування 1925 р., у Кам'янецькому окрузі нараховувалося 2443 господарства, які наймали робітників, з них 107 – на термін не менше року [3, с. 20], у Вінницькому окрузі відповідно 7205; 532 [4, с. 24], у Проскурівському – 1571; 178 [5, с. 25], у Тульчинському – 10322; 463, у Могилів-Подільському – 5402; 230 [1, с. 97], у Шепетівському – 4981; 400 [6, с. 24]. Отже, невеликий відсоток селянських господарств Поділля епізодично використовував вільнонайману працю і дуже мізерна кількість господарств вдавалися до найму строкових робітників. Відтак перебільшувати наявність на Поділлі і Східній Волині значної кількості заможних селян, які орендували землю, немає підстави.

Селянське господарство не могло існувати без тяглової сили, основою якої у подільському доколгоспному селі були коні та воли. Пересічна забезпеченість робочою худобою на 100 селянських господарств Вінницького округу складала 57 голів, Кам'янецького – 46, Могилів-Подільського – 37, Проскурівського – 68, Тульчинського – 45 [1, с. 15]. Звідси видно, що досить значна кількість селянських господарств регіону не мала достатньої тяглової сили.

В індивідуальному селянському господарстві регіону у добу непу виникла з робочою худобою дуже складна ситуація: з одного боку, запасу тяглової сили було значно менше норми, а з другого – робочої худоби дуже не вистачало в малоземельних і малопосівних господарствах і одночасно був її надлишок у багатопосівних заможних господарствах. Наприклад, на Кам'яниччині на 100 господарств із засівами до 1 дес. припадало 7–8 коней, від 1 до 2 дес. – 31,1, від 2 до 3 дес. – 61,7, від 3 до 4 дес. – 88,1, від 4 до 5 дес. – 112,2, від 5 до 6 дес. – 142,3, від 7 до 8 дес. – 184,8, від 8 до 9 дес. – 167,1, від 9 до 10 дес. – 190,5 [7, с. 105]. Отже, у доколгоспному селі робоча худоба була розподілена дуже нерівномірно. Це явище створювало передумови для широкого розповсюдження наймання – оренди робочої худоби серед селян Поділля з меркантильних міркувань своєрідної форми експлуатації. Так, коня селянин міг найняти тільки з одночасним найманням його господаря. Таким чином, господар робочої худоби по суті ставав частково або повністю безпосереднім виробником продукції на землі наймача, котрий частину цієї продукції в натуральній або грошовій формі передавав на користь «наймита». Наприклад, на Кам'яниччині оранка десятини землі коштувала 8 крб. 02 к., звезення однієї копи снопів – 53 к., перевезення вазу гною – 31 к. [7, с. 123]. Звідси виходило, що наймач худоби був біднішим за наймита. Безкінний селянин змушений був віддавати до половини врожаю власнику робочої худоби за користування його тяглом.

Сільськогосподарське виробництво неможливо було налагодити без необхідного реманенту. Наведемо дані про кількість реманенту, яка пересічно припадала на 100 господарств Поділля. Так, у Вінницькому окрузі на зазначену вище кількість господарств

припадало 27 плугів, 4 букери, 61 борона, 0 сівалок, 1 віялок, 0 жаток, 0 молотарок, 30 возів на залізному, 8 на дерев'яному ходу. У Кам'янецькому окрузі відповідно – 33, 9, 50, 0, 1, 0, 22, 15; Могилівському – 32, 2, 40, 0, 1, 0, 0, 17, 13; Проскурівському – 35, 11, 72, 0, 2, 0, 0, 30, 10; Тульчинському – 30, 5, 43, 1, 1, 0, 0, 27, 13; Шепетівському – 42, 6, 103, 0, 3, 0, 1, 50, 4 [1, с. 95]. Наведені дані свідчать про значний відсоток селянських господарств, позбавлених навіть простого сільськогосподарського реманенту: плугів, букерів, борін і майже повну відсутність в них складних знарядь та машин: віялок, сівалок, молотарок, жаток.

Про нерівномірне забезпечення селянських господарств регіону реманентом свідчать дані вартості знарядь і машин на одну десятину землі сільськогосподарського призначення. Якщо у першій посівній групі вартість знарядь обробки ґрунту складала 1,32 крб, складних сільськогосподарських машин – 22 к., транспортного реманенту – 3,18 крб, дрібного – 2 крб, всього – 6 крб 72 к., то у п'ятій відповідно 9 крб, 8,62 к., 5 крб 70 к., 2 крб 64 к., 14 крб 36 к. [2, с. 16].

Отже, розподіл реманенту в індивідуальних селянських господарствах не відповідав потребам сільського господарства: з одного боку, був досить високий відсоток безреманентних господарств; з другого боку, у невеличкій частині був досить значний його надлишок. Індивідуальне дрібне селянське господарство не в змозі було використовувати складні машини, знаряддя, оскільки вони не окуповувалися у переважної більшості господарів. А звідси сільське виробництво у подільському селі продовжувало базуватися на ручній праці селян.

Торкаючись соціальної структури села, зазначимо, що М.Б. Гуревич у 20-і роки виділяв такі соціальні групи господарств за кількістю посіву і наявністю робочої худоби: маломіцні – до 1 дес. посіву, без робочої худоби; нижче середні – до 1-2 дес. посіву, з однією головою робочої худоби; середні – до 1-2 – 4–6 дес., з 1-2 головами робочої худоби; заможні – 1-2 – 6 дес. і більше, 2-3 голови робочої худоби; багаті – 4–6 і більше дес. посіву і 3-4 голови робочої худоби [8, с. 23–24]. Застосовуючи таку методику, Подільське губернське статистичне бюро у 1925 р. здійснило поділ селянських господарств Поділля, згідно з яким в регіоні на середину 20-х років нараховувалося 22788 безпосівних, 335 298 маломіцних, 184 462 нижче середніх, 195 498 середніх, 18225 вище середніх (заможних) і лише 209 багатих (куркульських) селянських господарств [9, с. 30]. Звідси випливає висновок: майнова нерівність на Поділлі і Південно-Східній Волині була незначною. Багате селянство тут складало мізерний відсоток. А отже, «куркульська небезпека» у подільському і східноволинському селі була міфічною і вигаданою.

Картина розвитку доколгоспного села була б неповною без аналізу колективних форм господарювання, пов'язаних насамперед з кооперативним рухом. Станом на 1 січня 1926 р. у Вінницькому окрузі діяв 31 спеціалізований сільськогосподарський кооператив, до якого входило 594 господарства: у Кам'янецькому – відповідно 4 і 57; Могилівському – 28 і 480; Проскурівському – 9 і 2047; Тульчинському – 35 і 3712 [1, с. 303]. Отже, процес кооперування у подільському і східноволинському селі був далекий до завершення. На жаль, насильницька колективізація обірвала цей життєдайний процес.

Деякого поширення у краї набули усупільненні форми обробітку землі, господарювання (товариства по спільному обробітку землі (ТСОЗи), артїлі, комуни). У 1923 р. колективна форма землекористування у Вінницькому окрузі склала 1,5 %, Кам'янець-Подільському – 0,8 %, Могилів-Подільському – 2,0 %, Тульчинському – 0,7 %, Проскурівському – 1,7 % площ сільськогосподарських земель [10, с. 290]. На 1 жовтня 1925 р. у Вінницькому окрузі нараховувалось 6 комун у складі 148 селян, 4 артїлі (186 членів), 79 товариств із спільного обробітку землі, які об'єднували 1970 осіб; у Могилівському окрузі відповідно 16 і 257, 13 і 308, 94 і 2062; у Проскурівському – 7 і 232, 86 і 1304, 2 і 52; у Тульчинському – 10 і 390, 195 і 4873, 35 і 735; у Шепетівському – 5 і 206, 4 і 50, 98 і 2250; у Кам'янецькому окрузі 5 комун із 114 членами і 57 ТСОЗів, до яких входило 1389 селян [1, с. 304]. Динаміку їх зростання в 1921, 1925, 1927 роках уможливило прочитання довідки Кам'янецької окружної планової комісії [11, арк. 13]:

Форма колективного господарства	Роки		
	1921	1925	1927
Комуни	–	6	4
Сільськогосподарські артілі	–	71	50
ТСОЗи	–	2	230
Всього:	–	79	284

Рис. 1. Колективні форми обробітку землі та господарювання у Кам'янецькому окрузі в 1921–1927 рр.

Середняки, переважно, брали участь у тих формах господарювання, де слабше виявлялися процеси усупільнення, залишався простір для індивідуального господарювання, тобто у товариствах спільного обробітку землі, артілях. Пояснювалось це тим, що економічний рівень був вищим у середняків, ніж у бідняків, у них глибше вкорінювалась звичка до самостійності в господарських справах, по-друге, в товариствах спільного обробітку землі при розподілі наслідків господарювання середняки отримували винагороду за оренду власного тягла, реманенту, землі, а також оплату за зароблені трудовні.

Причиною такої бідності селян було те, що сільське господарство у 20-і роки розглядалось як інвестиційний донор інших галузей народного господарства, зокрема промисловості. Держава обдирала село, за рахунок якого здійснювалось більшість відбудовних робіт у місті. Користуючись монопольним становищем державної промисловості на ринку, керівництво країною адміністративним шляхом різко підвищувало ціни на промислові товари, штучно утворювало т. зв. «ножиці цін». Співвідношення між вартістю сільськогосподарської промислової продукції за час від 1 січня до 1 листопада 1923 р. змінилося від 1:1,7 до 1:3,1. Так, за пуд жита 1 січня 1923 р. можна було купити 1,5 аршина ситцю, а на 1 вересня лише 0,5 аршина. «Розтулення ножиців» продовжувало швидко збільшуватися [12, с. 52]. От і виходило, що за корову селянин заледве міг придбати дві пари чобіт фабричного виробництва, а за центнер борошна – декілька метрів недорогого ситцю. «Купив хомут – коняка не повезе» – гірко жартували тогочасні селяни, тобто вартість хомута дорівнювала возу хліба. На сесії ВУЦВК у 1924 р. сільські трудівники прямо заявляли: «Змичка міста з селом, коли сорочка коштує 20 пудів хліба, а чоботи 40 пудів обертається в по смичку, як каже дядько» [13, с. 24].

Як бачимо, нова економічна політика, була половинчастою і суперечливою, що обумовило два шляхи розвитку сільського господарства і в цілому економіки. Перший передбачав врахування досвіду воєнного комунізму, і головна лінія розвитку полягала в переході від капіталістичної економіки до адміністративно-командної, виключаючи будь-яку багатоукладність, самостійність підприємств, відкидаючи госпрозрахунок і еквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом. На цьому шляху передбачалось провести суцільну колективізацію. Тому прибічники такої системи розглядали НЕП як тимчасовий тактичний хід партії.

Другий міг бути спрямований на багатоукладність економіки, поєднання громадських, державних і приватних інтересів, господарську самостійність та госпрозрахунок підприємств, всебічний розвиток різних форм кооперації, спрямування економіки на дійсні, а не на вигадані потреби суспільства, людини.

Опора партії на селі – комнезами – вороже ставилися до будь-яких спроб у умовах НЕП легалізувати принципи свободи господарської ініціативи та діяльності, максимально можливого врахування приватних інтересів селянського господарства, правової гарантії господарської діяльності селянина. Масове джерело – обстеження комнезамів комісією ЦК КП(б)У в травні-червні 1925 р. засвідчило про вороже ставлення більшості керівників комнезамів до вищезазначених принципів. Так, в акті обстеження у с. Левків Крижопільського району Тульчинського округу зазначалося: «Ставлення старого

незаможницького активу до політики партії приховано вороже. Старі активісти не можуть відмовитись від політики воєнного комунізму» [14, с.150]. Такі причини обумовили згортання НЕП.

Висновки. Таким чином, по-перше, заміна продрозкладки продподатком на першому етапі НЕП значно полегшила становище селянства порівняно з добою «воєнного комунізму». На початку 20-х рр. на Поділлі і Південно-Східній Волині відбувся зрівняльний перерозподіл земель, який призвів до переважання середньопосівних і малопосівних господарств. У результаті аграрної революції на Поділлі не вдалося ліквідувати малоземелля й аграрне перенаселення. Незважаючи на те, що вдалося відновити довоєнні посівні площі, питома вага товарного хліба знизилась, а рівень врожайності 1913 р. так і не було досягнуто. У регіоні абсолютно переважали дрібні трудові селянські господарства натурально-споживчого типу. Практично були відсутні багатоземельні заможні двори, які широко використовували експлуатацію вільнонайманої робочої сили, оренду землі, глитайські форми наймання тяглової худоби, реманенту і могли бути віднесені до т. зв. «куркульських». Підвищити ефективність виробництва, задовольнити потреби країни в продуктах харчування і сільськогосподарській сировині, підняти матеріальний і культурний рівень життя селянства можна було лише на шляху не знищення, а перебудови традиційного селянського господарства. Пагінці нового земельного устрою на селі з'явилися у доколгоспний період. Це громадські сівозміни, машинно-тракторні товариства, бурякові, молочарські та інші кооперативи. На нашу думку, радянська влада досить мляво здійснювала модернізацію селянських господарств, вважаючи, що лише їх колективізація дасть можливість радикально підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва, вирішити селянську проблему. Тож, наприкінці 20-х років було взято курс на згортання непівських методів на селі, розорення міцних селянських господарств і створення на цій основі передумов до їх суцільної колективізації.

Список використаних джерел

1. Україна. Статистичний щорічник. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 407 с.
2. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – 1925. – № 3. – 118 с.
3. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янецька округа. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 48 с.
4. Матеріали до опису округ УСРР. Вінницька округа. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 48 с.
5. Матеріали до опису округ УСРР. Проскурівська округа. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 48 с.
6. Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 48 с.
7. Кам'янецьчина в цифрах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янецьке округове статистичне бюро, 1927. – 137 с.
8. Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич // Очерк второй. – Харьков : Центральное статистическое управление УСРР, 1925. – 57 с.
9. Материалы по экономической дифференциации Подольского крестьянства // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница : Центральное статистическое управление Украины, 1925. – № 4. – 112 с.
10. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕП: Історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 399 с.
11. Статистические сведения о сельском хозяйстве округа за 1926–1929 гг. (1929 г.) // ДАХМО. – Ф. Р-924. – Оп. 1. – Спр. 264. – 100 арк.
12. Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1

октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. – Харьков : Б. В., 1924. – 86 с.

13. I і II сесія ВУЦВК VIII скликання : стенографічний звіт. – Харків : Б. В., 1924. – 28 с.

14. Матеріали по обстеженню комітетів незаможних селян // По даним обстеження в юніе 1925 г. – Харьков : Центральное статистическое управление УСРР, 1925. – 222 с.
